

LACKÓ MIKLÓS

Szekfű, Bethlen és az Encyclopaedia Britannica

1920 novemberében, a *Három nemzedék* utómunkálatai közben, Szekfű Gyula egyik Horváth Jánoshoz írt levelében mintegy mellékesen közli barátjával: „Én a 3 Nemzedék megjelenése és az első hangok elmúlása után szeretnék 2–3 hétre Pestre (sic.), hol az Encyclopaedia Britannica pótkötetéhez kell a magyar cikkeket írnom, még pedig 1918–20 évek polit. és gazd. történetét. Kérlek, kérdezd meg Fest Sándort, megvan-e ott ez a lexikon, s melyik legújabb kiadása. Ezt írnád meg nekem egy lev. lapon. »Nemzeti ügy«, első eset, h. nem angolok írják, eddig magyar cikkeket főként Scotus Viator csinálta.”¹ Egy hét múlva, újra megköszönve Horváth Jánosnak a Három nemzedék végső formába öntéséhez nyújtott segítségét, visszatér az enciklopédia ügyére: „Encycl. Br.-t is köszönöm. Ha jövő héten megjelenik munka [ui. a Három nemzedék], én egy hétre szeretnék Pestre menni.” Majd egy kissé pongyolán így folytatja: „két hét kell otthon az Encycl.-ra”.²

Az akkor már 150 éves múltra visszatekintő, nagynevű angol enciklopédia mindig foglalkoztatott külföldi szakértőket, de Magyarországra vonatkozó cikkeit 1919 előtt tényleg túlnyomórészt angol szerzők írták; csak elvétve találunk a szerzők között egy-egy bécsi szakembert. Scotus Viator, vagyis Seton Watson, a nálunk magyarellenességéről híres, sokszor bírált angol újságíró és történész azonban – Szekfű megállapításával ellentétben – nem találjuk a magyar címszavak szerzői között. Az enciklopédia utolsó nagy „standard” kiadása, sorrendben a tizenegyedik, 1911-ben jelent meg. Terjedelmes *Magyarország* c. cikkének írói: Oscar Brilliant (Magyarország földrajza és statisztikája), Walter Alison Phillips, a dublini Trinity College modernkori történész professzora (Magyarország története a kezdetektől 1910-ig), Charles Norton E. Eliot (a magyar nyelv), Edward Dundas Butler (a magyar irodalom története 1880-ig) és Emil Reich (a magyar irodalom története 1880 után).³ A szerzők közül egyedül a közíró és esztéta Emil Reich, a bécsi egyetemek irodalomtörténész előadója volt magyarországi származású.

Valóban érdekes és az első pillantásra meglepő, hogy a nagy tekintélyű enciklopédia szerkesztősége éppen 1919 után döntött úgy, hogy magyar szerzőket is bevon munkatársi gárdájába. A lexikon magyar, illetve általában közép-kelet-európai vonatkozású cikkeinek munkatársai addig többnyire olyan angol szerzők voltak, akik odahaza vagy külföldön tanítottak, esetleg külügyi szolgálat teljesítése közben tettek szert a szükséges ismer-

¹ Szekfű Gyula–Horváth Jánoshoz, 1920. nov. 8. Horváth János hagyatéka.

² Szekfű Gyula–Horváth Jánoshoz, 1920. nov. 18. Uo.

³ The Encyclopaedia Britannica, Eleventh Edition. Vol. XXIX. Index. Cambridge, 1911.

retekre. A háború, a forradalmak és ellenforradalmak, a békeszerződések, Közép-Kelet-Európa egész politikai térképének hirtelen átrendeződése azonban új helyzetet teremtett: ha az enciklopédia ezeket az új fejleményeket, méghozzá a tőle megszokott igényességgel, fel akarta dolgozni, már nem nélkülözhetette nagyobb számú közép-kelet-európai szerző közreműködését.

Az előző évek változásaira való tekintettel, a szerkesztőség a háború után három új kötettel kívánta kiegészíteni a változatlanul újra nyomott 1911-es kiadást; a „News Volumes” az 1910–1920 közötti politikai, gazdasági, kulturális átalakulásokat voltak hivatva ismertetni. Minderről részletesen szólnak a kiadók az „új kötetek” 1921 karácsonyán kelt előszavában. Kifejtik, hogy a háborúval beállott apokaliptikus viszonyok, s a nyomukban járó radikális változások milyen követelőn tették szükségessé ezt az új kiadást. Hangsúlyozzák a nehézségeket: Európáról a háború kitörése óta egyáltalán nem készült megbízható történeti áttekintés; ilyen előmunkálatokra a szerkesztők – a korábbi kiadásokkal ellentétben – nem támaszkodhattak. Kiemelik, hogy egyik fő céljuk a *tárgyilagosság*. „A kiadói politika szerves alkotórésze volt – írja az előszóban az enciklopédia kiadói nevében Hugh Chisholm – minden háborús elfogultság mellőzése a munkatársak kiválasztásában a Szövetségesek ellen harcolt nemzetek köréből, amennyire ez megoldható volt bármiféle propaganda reánk erőltetése nélkül, főleg az ellenséges országok belső történetének előadásában, amely történetről oly kevés értesülés szivárgott ki a háború időszakában. A volt ellenséges nemzetek íróinak, s az általuk írt cikkeknek a listája mutatja, hogy a kötetek tartalma jelentős részben ilyen forrásokból származott, beleértve magának a háborúnak a katonai történetét is (amelyben angol, amerikai, francia, olasz, belga, német és osztrák–magyar katonák működtek közre); e tény egymaga különleges jelentőséget ad a köteteknek. E politikát szem előtt tartva, a kiadónak csak nagyon ritkán kellett csalódnia, amikor tervét végrehajtotta: a lehető legjobb munkatársak biztosítását minden külsországból, beleértve Németországot és Ausztriát, abból a célból, hogy a legmegbízhatóbb információkat nyújthassa ügyeikről, a szerzők megfelelő álláspontja alapján.”⁴

Ennek a kiadói elgondolásnak a keretében került sor 1920 őszén három magyar szerző: Wertheimer Ede, Szekfű Gyula és Zolnai Béla felkérésére. A *Magyarország* c. címszó nagy részének – az ország 1918 előtti szociális viszonyairól, s 1910 és 1918 ősze közötti történetéről szóló résznek, valamint a jelentősebb magyar politikusokról szóló kisebb cikkeknek – a megírására Wertheimer Ede, Magyarország 1918–1920 (végül is 1921) közötti történetének összefoglalására, s az új határok közé került ország demográfiai és gazdasági viszonyainak leírására Szekfű, az 1910–1920 közötti magyar irodalom-történet áttekintésére Zolnai Béla kapott megbízást.

Hogy e kényes időszak megírására miért éppen Wertheimerre és Szekfűre esett a választás, annak részleteit pontosan nem ismerjük. De az bizonyos, hogy a felkérés Alfred Francis Pribram, a bécsi ún. Sickel Institut, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung modernkori történész professzora intézte, s minden jel szerint ő is határozta el. Az angol Pribram 1894 óta tanított a bécsi intézetben. Szűkebb szakterülete Ausztria és Ausztria–Magyarország újabbkori története volt, terjedelmes publikációi az

⁴The Encyclopaedia Britannica. New Volumes. Cambridge, 1922. XXX. Vol. Editorial Preface, XII–XIV. p.

angol–osztrák államszerződésekkkel, Ausztria–Magyarország 1908–1914 közötti külpolitikájával, a bécsi zsidóság történetével foglalkoztak; forrásai nagy részét a bécsi Staatsarchiv őrizte.⁵ Így került kapcsolatba Wertheimerrel, a pozsonyi jogakadémia történészprofesszorával, aki akkor már hosszú ideje – 1914-ben történt nyugdíjazása óta – Bécsben élt, s a bécsi levéltárakban dolgozott. De jól ismerte Szekfűt is: az a magyar levéltáros-kör, amely Bécsben működött, s amelynek Szekfű már az első világháború idején tekintélyes tagja volt, jó kapcsolatokat tartott fenn a Sickel Institut professzoraival.⁶ Pribram a két magyar történész felkészültségét nemcsak hírből, s a nyilván gyakori személyes beszélgetésekből, hanem német nyelven megjelent műveikből: Wertheimer 1910–1913-ban kiadott nagy Andrassy-életrajzából és kiterjedt német nyelvű történeti-publicisztikai írásaiból, továbbá Szekfű *Der Staat Ungarn-jából* ismerhette. 1919–1920-ban arról is tudnia kellett, hogy Szekfű olyan mű tervével, majd írásával foglalkozik, mely szinte az akkori jelenig követi a magyar történet fonalát, s hogy a magyar történész szenvedélyes érdeklődéssel figyeli az aktuális politika eseményeit is. Pribram ismerte a felkért szerzők felfogását, így az egyébként a magyar történészek másodvonalába tartozó, publicista hajlamú, de a forrásokat megbízhatóan kezelő Wertheimernek a dualista rendszert támogató, erős liberális elemeket őrző konzervatív nézeteit. Különösen közéről ismerhette Szekfű tudományos életútját és szemléletét, a bécsi történész-körökben is nagy port kavart Száműzött Rákóczi körüli küzdelmeket, Szekfű vonzódását a dualista Monarchiához, európai látókörű konzervativizmusát, az erőszakos asszimilációt helytelenítő, a hagyományos magyar sovinizmust elutasító álláspontját a nemzetiségek vonatkozásában, a trianoni kérdésben pedig feltétlenül magyar szempontú, de a nemzetközi realitásokkal számolni törekvő beállítottságát. Mindez egyáltalán nem állt ellentétben Pribramnak s a konzervatív szellemű Encyclopaedia Britannica irányítóinak felfogásával.

Pribram az Ausztria történetéről és az osztrák történeti személyekről szóló cikkek nagy részének a szerzője volt, de még fontosabb, hogy az Ausztria–Magyarországra vonatkozó cikkek szervezőjeként és szerkesztőjeként is szerepelt. Az „új kötetek” már idézett előszava külön kitér az ő közreműködésére: „A kiadó örömmel nyugtázza a kiváló történész, Prof. A. F. Pribram segítségét Bécsből, aki – együttműködve R. Redlichel, a kitűnő osztrák jogással – megszervezte az osztrák–magyar témával foglalkozó cikkek teljes sorozatát.”⁷ A fennmaradt korabeli levelezések azt mutatják, hogy Pribram a vele nagyjából azonos generációhoz tartozó „könnyű-tollú” Wertheimert kérte fel a közreműködésre, valószínűleg az egész címszó elkészítésére, de Wertheimer az utolsó évek történetének megírására a nála jó 35 évvel fiatalabb Szekfűt javasolta, akivel eléggé szoros kollegiális barátságban állt, s akinek munkásságát ő is nagy figyelemmel kísérte.⁸

⁵ Alfred Francis Pribram (1859–1942) főbb művei: *Österreich und Brandenburg*, 2 Bde, 1884/85; *Englische–Österreichische Staatsverträge*, 2 Bde, 1907–1913; *Österreich–Ungarns Ausenpolitik 1908–1914*, 9 Bde, 1930; *Geschichte der Juden in Wien*, 2 Bde, 1918.

⁶ L. erről *Glatz Ferenc: Történetíró és politika*. Bp., 1980. 148–149.

⁷ Id. h. XXX. Vol. Editorial Preface, XIII. p. – Az előszóban magyar szerzőkre vagy segítőkire ekkor még nincs utalás. Pribramon, Redlichen kívül a kiadó Masaryknak, H. Pirenne-nek és másoknak a közreműködését emeli ki.

⁸ Wertheimer Ede–Angyal Dávidhoz, 1918. febr. 4. MTAKK Ms 806/222; 1918. febr. 3. Uo. 806/224; 1918. febr. 19. Uo. 806/225; 1926. febr. 4. Uo. 806/233. – 1918. febr. 3-i leveléből kiderül,

Mindenesetre 1921 nyarán Pribram köszöni meg hivatalosan Szekfű közreműködését, ő bocsátja Szekfű rendelkezésére a mintegy 4 ezer szavas cikkért járó „felemelt” honoráriumot, s ő intézkedik, hogy a Szekfű által bevont, s a cikk térképét és földrajzi adatait elkészítő Cholnoky Jenő földrajztudós Szekfűn keresztül megkapja 7 fontnyi tiszteletdíját.⁹ Zolnai Bélát, a kitűnő fiatal irodalomtörténészt és nyelvészt közvetlenül Szekfű javasolta Wertheimernek.¹⁰

Szekfű a felkérést szívesen vállalta. „Nemzeti ügy” – idéztük Horváth Jánoshoz írt leveléből. A megbízatást Szekfű – mint ahogy Wertheimer is¹¹ – valóban nemzeti ügynek, nemzetszolgálatnak tekintette; 1919 után annak igyekezett látni egész bécsi szolgálatát. Elképzelésében nemcsak a bécsi levéltári anyag őrzéséről és feldolgozásáról volt szó, hanem ennél sokkal többről: egy olyan kihelyezett szellemi központ gondolatáról, mely elősegíthetné a nyugat-európai közvélemény Magyarországról alkotott, túlnyomórészt igen negatív képének az átforgalmazását. Erre a gondolatra tért vissza Szekfű újra és újra a Klebelsberg Kunóhoz írt, 20-as évek eleji „jelentéseiben” (Klebelsberghez írt leveleit sokszor így nevezte).¹² Magyarország teljes nemzetközi elszigeteltségének viszonyai között a bécsi magyar levéltárosok vagy pl. a berlini egyetem Gragger Róbert vezette magyar tanszékének tevékenységét fontos kultúrdiplomáciai missziónak tartotta; saját munkáját ilyen irányban szélesíteni is igyekezett. „Ha nekünk is volnának tudós képzettségű embereink, akik hazánk határain kívül is jártasak és komoly emberek, ez a dolog¹³ sem történt volna meg rajtunk akkor, amikor Rákosi Jenő lapjában meghatóan kesereg, hogy az angol lexikonok teli vannak ferde nézetekkel rólunk. – Nálunk megírják és elolvassák a szép vezércikkeket, s ezzel el van intézve a dolog, míg Jorga és Pribram és mások másként tesznek” – írta 1920 decemberében Klebelsbergnek, közvetlenül is utalva

hogy Wertheimer segítette is Szekfűt Der Staat Ungarn kéziratának elhelyezésében: „Köszönöm, hogy művemről íratni akarsz. De én nem szólítom fel Szekfűt, nem is szólíthatom fel, mert ez úgy venné ki magát, mintha bizonyos Abschlagsummét akarnék azért, hogy én őtet a D. Verlagsanstaltnak ajánlottam . . . Kíváncsi vagyok arra, hogyan fogadják Bpsten Szekfű művét. Eddigélé csak a P.Lld. hozott cikket . . .”

⁹ Alfred Pribram–Szekfű Gyulához, 1921. aug. 25. Egyetemi Kvtár K. Levelek Szekfű Gyulához. G 628.

¹⁰ Wertheimer Ede–Zolnai Bélához, 1921. febr. 25. „Igen Tisztelt Kolléga Úr! Még e hó folyamán bátorkodtam Önhöz a kéréssel fordulni, vajon hajlandó volna-e az Encyclopaedia Britannica számára a magyar irodalomról szóló cikk szerkesztését elvállalni? Dr. Szekfű t. barátom közölte velem, hogy tisztelt Kolléga Úr vele szemben késznek nyilatkozott az illető cikk elvállalására.” MTAKK Ms 4130/203. – „Dr. Szekfű t. barátom a legmelegebben ajánlotta nekem Önt, igen t. Kolléga úr . . .” Uo. Ms 4130/205.

¹¹ Amikor Zolnai Béla késett a cikk leadásával, Wertheimer ezt írta neki: „Egyszer nyílik alkalom arra nézve, hogy Scotus Viator és ily fajtájú magyarfalók helyett magyar emberek írhatják hazájuk legújabb történelmét egy angol lexicon számára és épen magyar embereknek nem volna szabad ezt a kedvező alkalmat elszalasztani . . . Már azért is reményelem, hogy Ön a kéziratot a kilátásba helyezett időpontban megküldi, mert amint hallottam, nagy súlyt fektet arra, hogy az Ön neve az angol lexiconban szerepeljen, ami mindenesetre kitüntetésnek tekinthető. De eltekintve attól, mindnyájan hazafiságból elvállaltuk a magyar történelem ecsetelését az angol lexicon számára, és ennek a feladatnak mindnyájunknak is eleget kell tennünk . . .” Uo. Ms 4130/205.

¹² Szekfű Gyula–Klebelsberg Kunóhoz, 1920. dec.; 1921. máj. 27.; 1922. márc. 23. OSzKK. Leveléstár.

¹³ Ti. a nyugati sajtó magyarellenes hangja a magyar nemzetiségi politikáról.

az enciklopédiának végzendő munka fontosságára.¹⁴ Akkor már nyilván tudomása volt arról, hogy a tervezett enciklopédia-kiadás számára N. Jorga, a bukaresti egyetem élesen nacionalista szemléletű tanára írja a *Románia története* c. terjedelmes cikket.

Ezekről a kérdésekről Szekfű újságcikkben is kifejtette véleményét. A külpolitika iránt a múltban érzéketlen Magyarország közvéleményének meg kell változnia – írta 1921 márciusában. Hosszú távú külpolitikai munkára kell berendezkedni, s ennek nemcsak az okos diplomácia, hanem a lassan, de mélyen ható propaganda is fontos része. A nemzetközi propagandának „eszköze lehet minden szó, melyet a magyar ember külföldön kiejt, minden mozdulat és lépés, melyet azért teszünk, hogy akár csak egy külföldi emberben is felébresszük azt a lelkiismeret-furdalást, mely kell, hogy előbb-utóbb felkeljen és nagyra nőjön a nyugati népekben, amelyek a mi országunkon oly égbekiáltó igazságtalanságokat követtek el”.¹⁵ Hogy a kultúrdiplomáciai tevékenység – a régi osztrák és német kapcsolatok felvételének szorgalmazása mellett – elsősorban Anglia felé irányult, ennek okait nem szükséges külön részletezni: elég, ha arra a jelentős szerepre utalunk, amelyet Anglia játszott a magyar ellenforradalmi rendszer konszolidációjában, s hogy a konszolidációs tényezők mily sok erőfeszítést tettek, hogy Anglia támogatását és szimpátiáját megnyerjék, kihasználni igyekezve – és persze gyakran eltúlozva a Közép-Kelet-Európával kapcsolatban tényleg fennálló francia–angol ellentéteket.

A felkérést tehát Szekfű örömmel fogadta. Annál is inkább, mert a feladatra – indokoltan – teljesen felkészültnek érezte magát. Már korán kialakult benne az a szemlélet, mely nem látott szakadékot a régebbi múlttal, a közelmúlttal, s a jelennel való foglalkozás között. Ez a hajlam részben a magyar történetírás mindig is erősen politikus, főleg a függetlenségi politikát támogató hagyományából táplálkozott, ámbar Szekfű újkonzervatív irányban jelentősen át is alakította ezt a hagyományt: a szólamszerű, „politizáló” hazafiságra lelkesítés vagy a közjogi historizálás helyett, a hangsúly nála a nemzeti történet nagy folyamatainak és mindennapjainak világnézetet, mélyebb politikumot sugalló rajzára helyeződött át. Múlt és jelen együttlátását segítették más hatások is, így a történetírás pozitivista irányzatának megőrzött elemei, a századforduló körül megújuló francia szociológia befolyása a történetíráásra, de a német tudománynak az az új, neokonzervatív-szellemtudományos ága is, mely aktualizáló szellemben foglalkozott a németiség „sorskérdéseivel”. Szekfű személyes élettapasztalatai (elsősorban a Száműzött Rákóczi körüli politikai viharok), s a külvilág: a századelő gyorsan változó és új állásfoglalásokat követelő szellemi élete, majd a háború, a forradalmak, a békeszerződés időszaka persze még nagyobb nyomatékot adott az aktuális társadalmi és politikai kérdésekkel való foglalkozásnak. Barátai és kollégái körében Szekfű a háború alatt már a politikai kérdések legjobb ismerőjének számított. Gábor Andor 1916 őszén írt levelében találón jellemezte Szekfűnek az aktuális kérdések megismerésére irányuló szenvedélyét, mely egyébként sajátos módon megfért a történész erősödő kultúrkritikus megvetésével a tömegsajtó iránt: „Leveléből azt a téves következtetést vonhatná le az ember, hogy ön

¹⁴ Uo. 1921. dec.-i levél.

¹⁵ *Szekfű Gyula: A diplomácia és a propaganda fegyverei.* (Bécs, márc. 29.) Új Nemzedék, 1921. márc. 30.

egyebet sem tesz, csak lapokat olvas, hiszen mindenről tud, ami lapokban megjelenik. Hát hogye volnának nagyra létezésükkel ezek az egészen rossz szagú papírosok, ha valóban ennyire fontos informátorai a modern embernek!”¹⁶ De Szekfű nem egyszerűen egy katasztrófát átélő, izgatottan érdeklődő modern magánember volt; a világeseményeket szinte napról napra mint történész élte át, az eseményekről bizonyára részletes jegyzeteket készített – csak így érthető, hogy amikor ütött a tudományos és közéleti aktivitás órája, nemcsak a múlt, hanem a jelen kérdéseinek is széles körű ismeretében lépett a porondra. Mutatja ezt a Három nemzedék, de még közvetlenebbül több más mozzanat. 1920 őszétől Szekfű több mint egy fél éven át külpolitikai kommentátor és publicista szerepet vállalt az Új Nemzedék c. napilapnál, s voltak hónapok, amikor hetente küldött cikket az újságnak.¹⁷ 1921 tavaszán azzal a tervvel foglalkozott, hogy – ugyancsak Pribram professzor felkérésére – részt vesz egy „Lebensschicksale” címen tervezett életrajzsorozat munkájában, s elvállalja 8 ív terjedelemben Tisza István életrajzának megírását.¹⁸ Az ilyen munkák sorába illeszkedett az Encyclopaedia Britannica számára írt cikke is. A minden bizonnyal 1921 első hónapjaiban elkészült cikk, pontosabban cikk-részlet 1922-ben jelent meg, az enciklopédia tizenkettedik kiadásának egyik „új”, 30-as sorszámú kötetében.¹⁹

A 27 hasáb terjedelmű *Magyarország* címszó rövid első részét Szekfű jegyezte; ez a rész tartalmazza a háború utáni területi változások leírását, s az ország demográfiájára, a mezőgazdaságra, a bányászatra, az iparra, a kereskedelemre, a közlekedésre, a bankéletra, az állami pénzügyekre és az oktatás helyzetére vonatkozó új adatokat, összevetve a háború előtti állapotokkal. Az ezt követő *Társadalmi viszonyok* c. terjedelmesebb részt, valamint a Magyarország 1910–1918 közötti történetét tárgyaló fejezetet, vagyis az egész *Magyarország* címszó nagyobb részét, mint említettük, Wertheimer Ede írta.²⁰

Wertheimer szövege eléggé tárgyyszerű, sok helyütt tárgyilagosságra törekvő írás, persze amennyire a történész szemlélete és álláspontja engedte. Az 1910–1918 közötti politikatörténeti rész nem sok érdekességet tartalmaz. Nagyonbbrészt tömör leírását olvashatjuk a különböző kormányok működésének, elsősorban a parlamenti küzdelmeknek; a szöveg nem annyira Tisza István, mint inkább az ifjabb Andrássy Gyula szerepét emeli ki. A háború kitörésénél Wertheimer nem sokat időzik. Objektivitása is – érthetően – annál inkább csökken, minél jobban közeledik az összeomláshoz és a polgári forradalomhoz. A szöveg szerint pl. Vázsonyi Vilmos már a szocialistákat képviselte a

¹⁶ Gábor Andor–Szekfű Gyulához, 1916. (feltehetően összel). Egyetemi Kvtár K. Levelek Szekfű Gyulához. G 628.

¹⁷ Szekfű 1920 decemberétől 1921 szeptemberéig több mint húsz cikket írt az Új Nemzedékbe. Cikkeinek túlnyomó része aktuális külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, a magyar – elsősorban revíziós – érdekek szempontjából figyelte a békeszerződés körüli utóvitákat, a győztes hatalmak együttműködését és ellentéteit, a kisantant és a nagyhatalmak közötti viszony alakulását; írásai a nemzetközi kapcsolatok árnyalatainak is nagy figyelmet szenteltek, a hosszú távra szóló, minden lehetőséget kihasználó diplomácia fontosságát hangsúlyozták, s „magyarközpontúságuk” mellett is reálpolitikára ösztönöztek.

¹⁸ Szekfű Gyula–Klebsberg Kunóhoz, 1921. máj. 28. OSzKK. Levelestár.

¹⁹ L. az Encyclopaedia Britannica említett kiadásának XXX. kötetében 405–406. és a 415–418.

²⁰ L. uo. 406–415.

kormányban; Károlyi Mihály természetesen a hatalomért mindenre kész törtető; a radikálisok, élükön Jászival, a „csőcselék” meglovagolói.

Érdekesebb az 1918 előtti szociális viszonyokról szóló rész. Itt Wertheimer az arisztokrácia szerepét meleg hangon méltatja, a gentryt erősebben elmarasztalja. Kiemeli 1867 jótékony hatását a polgárosodásra, a városok és az ipar fejlődésére. A munkásság megjelenéséről, kezdeti mozgalmairól s a szociáldemokrata pártról is olvashatunk egy rövid passzust. A Huszadik Század c. folyóiratról néhány objektív mondatot is elejt: „lapjai nyitva álltak minden kérdés szabad megvitatása előtt”. A Galilei-kört viszont már mint a szélsőséges ifjúság gyűjtőhelyét marasztalja el, s vádolja a forradalmak előkészítésével. Röviden szól a zsidókérdésről is, utal a zsidóság nagy számbeli növekedésére, s kísérletet tesz a zsidóság belső rétegződésének a jellemzésére. Eszerint a zsidók három csoportja alakult ki Magyarországon: az ortodoxok; az asszimilánsok, akik azonban nem jutottak eléggé messzire az asszimilációban; s végül a kozmopolita zsidók rétege, a forradalmárok, akik a nemzeti érzés ellenségei voltak, és a materialista internacionalizmust képviselték. „Ezek a zsidók — és nem a magyar nacionalista mozgalmak résztvevői — tették akuttá a zsidókérdést Magyarországon.”

Sokkal részletesebben tárgyalja Wertheimer a választójog kiterjesztése körüli vitákat, valamint a nemzetiségi kérdést, melyet — egy kicsit Szeckfűhöz hasonlóan — mérsékelt „birodalmi” álláspontonról fejteget. Aláhúzza az 1868-as nemzetiségi törvény pozitívumait, azt hangsúlyozza, hogy Andrássy Gyula és közvetlen utódai idején még nem volt az országban nemzetiségi kérdés, a hibák 1875 után következtek be, amikor Tisza Kálmán és Bánffy eltért a 68-as törvénytől, s egy sovínisztább politikát kezdeményezett (ebben a vonatkozásban Kossuth Ferencet és Apponyit bírálja is). A hibák említése persze eltölpül a magyar vezető réteg nemzetiségi politikájának védelme mögött. Az ország 1918 előtti gazdasági viszonyait is úgy tárgyalja Wertheimer, hogy adataiból a régi Magyarország nagy életképessége derül ki. Mindenesetre érdekes, hogy az Encyclopaedia Britannica 1922-ben helyt adott egy ilyen álláspontnak, abban a kiadásában, amelyben a terjedelmes Csehszlovákia címszót szinte teljes egészében Masaryk, a csehszlovák köztársaság elnöke, Románia történetét N. Jorga, s a Szerbiáról szóló cikket Seton Watson írta.

A *Magyarország* címszónak az 1918–1921 közötti évekkel foglalkozó részét Szeckfű készítette. E rövid — és Szeckfű írásaként teljesen feledésbe merült — összefoglalás értékelésekor persze nem feledkezhetünk meg több speciális körülményről. Egyfelől arról, hogy a lexikon- vagy enciklopédiacikk sajátos műfaj: írójának a lehető legtömörebben kell az események közlésére, rövid, de pontos információkra szorítkoznia. A cikk a külföldi művelt közvélemény számára íródott, így szükségképpen magában foglalta a Szeckfű által akkor „nemzeti érdeknek” tartott felfogás igazolását. Nem feledkezhetünk meg a megírás időpontjáról sem; ez az időpont még nagyon közel állt a háború alatti és utáni tragikus fordulatokhoz, s azokhoz a változásokhoz, amelyek Szeckfűben e fordulatok hatására 1917 és 1919 között mentek végbe. A tragikus események — elsősorban a trianoni csapás — okozta sokk-állapot részben még mindig hatása alatt tartotta a történeisztt. Szeckfű áttekintését azonban mindennek tudatában sem tekinthetjük sikerültnek. Nem egyszerűen azért, mert felfogása élesen forradalomellenes volt — ez az adott időszakban, a Három nemzedék, levelezése és publicisztikai írásai ismeretében, természetesnek tekinthető; az angol enciklopédia konzervatív szerkesztői maguk is így foglaltak állást a forradalmak kérdésében. De a cikk Szeckfű saját felfogását tekintve sem készült eléggé

gondosan, a mondanivaló politikai tendenciájára a szerző jobban figyelt, mint a tényekre és a *megkövetelhető* tárgyilagos információra. A *már akkor is jól ismert* tények leírásában ezért sok a hiba vagy a tévedés. Így pl. Szekfű szövege a Vyx-jegyzéket nem is említi; Jászi Oszkárt és Kunfi Zsigmondot tíz-tíz évvel megfiatalítja, akarva-akaratlanul azt a véleményt húzva ezzel is alá, hogy a vezető radikális politikusok teljesen fiatal, komolytalan szélsőségesek voltak; a kommunista-szociáldemokrata egység-megállapodást 1919. márc. 4-re teszi; azt állítja, hogy az ellenforradalmi kormányok többször hirdettek statáriumot a fehérterror ellen stb. Feltűnő, noha érthető, hogy milyen röviden tárgyalja a polgári forradalmat – az 1918 novembere és 1919. március 21. közötti időt láthatóan csak a bomlás korszakának, a bolsevizmus előjátékának tekinti.

A cikkek mégis van néhány – Szekfüre és a korra jellemző – figyelemre méltó vonása. Szekfü nem tagadja, hogy a Károlyi-rezsim kezdetben jelentős társadalmi bázissal rendelkezett. „A Monarchiát és az alkotmányt megdöntő, s ettől fogva a helyzetet uraló erők három csoportból álltak – írja –, s közülük csupán a Károlyi vezette csoportnak volt korábban is parlamenti képviselője. E csoportok: 1. a szociáldemokrata párt, amelynek 1919-ben 215 ezer tagja volt; 2. Jászi Oszkár (sz. 1885) (sic.) Polgári Radikális Pártja, amelynek tagsága főképpen zsidó értelmiségiekből tevődött össze; 3. a Károlyi gróf vezette Függetlenségi Párt, mely az alföld tösgyökeres magyarjaitól élvezett nagy támogatást, mivel az Ausztriától való függetlenedés kossuthi eszméjét hirdette... Október harmincadikának éjjelén kitört a forradalom Budapesten. Az orosz mintájú munkás- és katonatanácsok addigra már meg is alakultak; s noha a forradalom a csőcselék műve volt, mégis kétségtelenül széles körű támogatást élvezett a középosztályok és a parasztok részéről. Ugyanakkor Tisza gróf meggyilkolásával eltűnt a színről az egyetlen ember, aki elég erős lehetett volna arra, hogy gátat vessen a forradalomnak.”

A polgári demokratikus forradalmat támogató vagy annak eredményeként létrejött hatalmi tényezők Szekfü-féle bírálata középpontjában Károlyiék, s általában a baloldal pacifizmusa áll. Az 1918 őszi és téli események rövid ismertetése után Szekfü így folytatja: „Az olasz Diaz tábornok és a feloszlóban levő osztrák–magyar hadsereg főparancsnoksága által kötött fegyverszünetet az új kormány nem fogadta el. Károlyi, abban a reményben, hogy ő mint pacifista és a háború következetes ellenzője, Magyarországnak jobb feltételeket érhet el, elutazott Belgrádba, ahol Franchet d’Esperey tábornokkal, a Balkánon állomásozó antant csapatok főparancsnokával új fegyverszüneti megállapodást kötött. Károlyi addigra már szándékosan szétrombolta a magyar hadsereget; az új fegyverszüneti egyezmény által megállapított demarkációs vonal pedig Magyarország és Erdély nagy területeit utalta román és szerb megszállás alá.

A fenyegető országfelosztást elkerülendő, Károlyi és Jászi Oszkár nemzetiségügyi miniszter tárgyalásokat kezdett Magyarországnak pacifista konföderációvá alakításáról. De messzire nem juthattak, mivel rövidesen román és cseh csapatok árasztották el az országot, s a demarkációs vonalakat átlépve, elfoglalták területének mintegy kétharmadát. Néhány magyar csapat, amely a frontról teljesen rendben tért vissza, ellenállást akart tanúsítani, de ezt Károlyi nem engedte meg. Az antant budapesti katonai missziója tudomást szerzett e további megszállásról, de nem törődött a magyarok tiltakozásával.

A kormánynak az antanttal való egyezkedései során szenvedett kudarc keserűséget keltett a nép körében, amely azt remélte, hogy ezek az új emberek még megmenthetik az ezeréves magyar államot. Az elégedetlenséget fokozta a két kormánypárt, a szociál-

demokraták és a polgári radikálisok nemzetellenes magatartása. A hadsereg szétesztelése után már csak egyetlen szervezett erő maradt az országban, a szocialista szakszervezeteké. A szakszervezeti vezetők pedig, újonnan nyert hatalmakat megerősítendő, minden olyan kísérletet elfojtottak, amely egy új nemzeti hadsereg megteremtésére irányult. Két hadügyminiszter bukott bele a szocialista katonatanácsok tüntető felvonulásába. S minthogy a szociáldemokraták és a Jászi-féle radikálisok, a nem vallásos etika alapján, a Magyarországon oly befolyásos egyház ellen is lázítottak, az ellenhatás a nacionalista és a vallási elvek jegyében alakult ki. A románok által Erdélyből kiűzött székely katonák, az Ébredő Magyarok Egyesülete és a tisztii egyesülések nagyban szították a pacifista, radikális-szocialista kormányzattal szembeni ellenérzést. Az ellenérzés viszont antiszemita jelleget öltött, noha ez a jelenség Magyarországon mindaddig ismeretlen volt. Az ok: a szociáldemokraták és a polgári radikálisok vezetői, csaknem kivétel nélkül, mind zsidó származásúak voltak, s ugyanez volt a helyzet a köztársasági kormány legfontosabb tagjainál... Ezek az emberek tették lehetetlenné az erőszakos megszállás elleni védekezést Magyarországon.”

Szekfűnek tehát az volt – az enciklopédia-cikkében persze nyíltan nem részletezett – véleménye, hogy a Károlyi-rezsim fő bűne az ország területeinek megszállásába való pacifista belenyugvás volt; ő – legalábbis 1920-ból visszatekintve – reálisnak látott volna egy olyan politikát, amely 1918–19-ben nyíltan lemond a történelmi Magyarország kereteiről, az etnikai elv alapjára helyezkedik, ennek gyakorlati érvényesítése érdekében viszont aktív honvédő álláspontot foglal el, hadsereget vagy jelentősebb katonai alakulatokat hagy meg, illetve szervez, s nem fogadja el ellenállás nélkül az országterület mind nagyobb részére igényt tartó megszállásokat.²¹ Utólagos elgondolása arra a feltételezésre épült, hogy egy magyar – esetleg csak részleges, helyi – katonai ellenállás az antant magatartását, sőt később a béketárgyalások döntéseit is befolyásolhatta volna, hiszen 1918 őszén, 1919 elején a *részletekbe menő* döntés még nem történt meg, sőt: kisebb módosítások még a végső döntések után is kivívhatók lehettek.

Szekfű itt egy akkor széles körűen elterjedt véleményt tett magáévá, noha a szokványos publicisztikai érvekhez képest koncepciózusabb és bizonyos mértékig realizistikusabb formában. Az elgondolás egésze azonban erősen vitatható. A hadsereg 1918 őszi „szétzüllesztése” (vagyis a szétzüllesztett hadsereg fegyveresen hazaözönlő katonáinak lefegyverzése) egy lehetséges demokratikus konszolidáció feltételét képezte; az akkori helyzet ismeretében nagyon kérdéses, hogy négyéves háború után ezeket a hazaérkező katonákat a honvédelem jegyében a megszálló csapatok ellen lehetett volna fordítani. (1919 tavaszán a Tanácskormány jórészt azokból az üzemi munkásokból alakította meg átmeneti sikereket elérő hadseregét, akik – mentességük révén – zömükben addig nem harcoltak; a román hadsereg a háború poklain sokkal kisebb mértékben ment át, mint a magyar.) Nem fogadható el az a beállítás sem, hogy Károlyiék nem próbálkoztak hadseregszervezéssel. Ezek a kísérletek azonban valóban részben a katonatanácsok ellenállása miatt váltak eredménytelenné (a katonatanácsoknak azonban nem a szakszervezetek, a szervezett munkások körében volt befolyásuk), vagy amiatt

²¹ Szekfű e felfogása, az enciklopédia-cikk mellett, Gábor Andorhoz írt 1920. júl. 7-i leveléből (MTAKK Ms 4492/170), A magyar állam életrajzához utólag írt zárófejezetéből (Napkelet, 1923. I.), valamint az Új Nemzedékben megjelent cikkeiből rekonstruálható.

szenvedtek kudarcot, hogy a szerveződő katonai alakulatok már eleve a kormányzattal szemben álló erőként jöttek létre (l. pl. 1919 elejétől a Székely hadosztályt). Nem beszélve arról, hogy – ha most a későbbi és teljesen sajátos körülmények között bekövetkezett „nyugatmagyarországi felkeléstől” vagy egy-két, ugyancsak későbbi külföldi (pl. török, osztrák és német) mozgalomtól eltekintünk – katonai erővel alátámasztott „kész helyzetek” teremtésére 1918–19-ben egyetlen legyőzött ország sem volt képes. Nem feledhetjük azt sem, hogy Károlyi 1918 végéig nem minden alap nélkül reménykedett Franciaország bizonyos mértékű támogatásában. Komoly érvek csak amellettszólnak, hogy Magyarország nemzetközi megítélésében a kormány előnyére vált volna, ha nyíltan az etnikai elvre helyezkedik,²² de persze továbbra is kérdéses marad, hogy a bázisában amúgy is fogyatkozó kormány elviselhette volna-e az ezzel járó népszerűtlenséget.

A Tanácsköztársaságot Szekfü természetesen teljesen negatív szellemben tárgyalja, noha hangja szentvtelebb, mint a Károlyi-korszak leírásánál – az 1918 őszi hónapok eseményeit és szereplőinek jó részét természetesen közelebb érezte magához. Két kérdésben mindenesetre tárgyilagosabb a korabeli kurzus-veleményeknél. Az egyik a Tanácskormány katonai tevékenysége, noha az átmeneti katonai sikerek regisztrálása nála is csak arra szolgál, hogy fent említett álláspontját igazolja: „A szovjetkormány Magyarországot Lenin előretolt állásának tekintette, amelyet addig kell tartani, amíg a kommunizmus győzelmet arat a szomszédos országokban is. Kun Béla ezért megkísérelt béketárgyalásokat kezdeményezni a szövetségeseikkel, s kész volt elállni Magyarország területi követeléseitől, ha ezáltal képes biztosítani a szovjet uralom folytatását, és nagyobb lehetősége nyílik a propagandára. Másfelől a szovjetkormány »vörös hadsereget« hozott létre »a proletariátus felszabadítására«. Miután Kun Bélának nem sikerült megegyezésre jutnia Smuts tábornokkal, a párizsi Főtanács megbízottjával, a román csapatok 1919 április 10-én megtámadták Szovjet-Magyarországot, megverték a Vörös Hadsereget, és elfoglalták a Tisza vonalát. E katasztrófa után a kommunisták átszervezték a Vörös Hadsereget. A katonatanácsok és a hadsereghez rendelt civil biztosok rendszerét megszüntették; visszaállították a hivatásos tisztek tekintélyét és a fegyelmet; megengedték a nemzeti jelvények használatát, s a katonák hazafiságára apelláltak, hogy a megszálló ellenség ellen hangolják őket. A szerbek és románok elutasították Kun Béla újabb ajánlatát is, ezért Kun elhatározta, hogy megelőzi az elkerülhetlenné vált offenzívát, s elrendelte a támadást a csehek ellen. A hazafias lelkesedéstől fűtött katonák megverték a cseheket, és elfoglalták Észak-Magyarország nagyobbik részét. De amikor – Clemenceau kategorikus követelésére (június 8) – Kun Béla visszaadta az újra meghódított területeket, azt remélve, hogy így megmenti a szovjetkormányt, a csapatok fegyelme teljesen megtört. A forradalomellenes nemzeti érzés erősödése és a parasztságnak a fővárossal szembeni bojkottja, ami éhínséget okozott a munkások között, arra készítette a szovjetkormányt, hogy egy utolsó kétségbeesett támadást indítson a románok ellen, meg akarván szerezni a Tisza-vidék termését.

Am a vörös csapatok az első támadásnál felbomlottak; a románok átkeltek a Tiszán, és semmiféle ellenállásba sem ütközve nyomultak Budapest felé. A szovjetkormány augusztus 1-én lemondott.”

²²L. erről *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Bp., 1983. 90–93. és 148–151.

Szekfű mérsékeltabb álláspontot foglal el a szociáldemokrácia és a szakszervezetek szerepének bemutatásánál is. Bizonyára nem függetlenül attól a megfontolástól, hogy angol közönségnek ír, de az akkor éppen alakulóban levő bethleni konszolidációs koncepcióval való egyetértését is demonstrálva, kiemeli a szociáldemokraták és a kommunisták közötti éles különbségeket: „Kun Bélával megállapodva, a szociáldemokraták voltaképpen feladták a demokratikus elveket, de nem voltak képesek megérteni az új diktatúra módszereit, s magatartásuk mindvégig teljesen passzív maradt a diktatúra irányában. A diktatúra aktív megvalósítói kizárólag a valódi kommunisták voltak, akiknek a száma az egész országban mindössze kb. 15 ezerre rúgott, jobbára munkanélküliek és budapesti katonák, akiket Kun Béla pénzzel és ígéretekkel állított a maga oldalára . . . Néhány hét telt el az új uralom alatt, s a Tanácskormánynak már az életéért kellett küzdenie az országon belül és a külföldi hatalmakkal való viszonyában is. Senki más, csupán a törpe kommunista kisebbség volt elégedett a kormány rendeleteivel. A kormány egyaránt ellenfelére talált a szakszervezetekben, melyeket a kommunisták, demokratikus múltjuk miatt, fel akartak számolni; a terrorizált középosztályokban, kereskedőkben és iparosokban, akik kenyér nélkül maradtak . . .” stb.

A proletárdiktatúra utáni helyzet ismertetéséből szintén két mozzanat emelhető ki. Az egyik az ún. „fehér terror” mérsékelt hangú jellemzése, s a zsidók elleni atrocitások elhallgatása, ami elsősorban nem Szekfű igazi álláspontját tükrözte, hanem inkább a külföld előtt kívánta védeni a konszolidálódó magyar rezsimit: „A bolsevik diktatúra ekkor erős ellenhatást váltott ki. A diktatúra idején a burzsoázia kiirtását és egész parasztfalvak agyonlövését nyilvános gyűléseken és a hivatalos sajtóban tárgyalták, mint valami normális kormányzati rendszabályt, aminek következtében a polgárok és a parasztok csak lassanként szoktak hozzá megint a rendes igazságszolgáltatáson alapuló rendszerhez. A bolsevizmus bukása utáni napokban, amikor nem volt semmiféle felsőbb-ség, sok vidéki körzetben előfordult, hogy meglincselték a kommunistákat. Huszár, Simonyi-Semadam . . . Teleki Pál gróf . . . egymást követő kormányai, melyek 1920. június 19. és 1921. április 15. között voltak hivatalban, nagy erőfeszítéseket tettek, hogy helyreállítsák a törvény tekintélyét, a törvénytelen bosszúállás megfékezésére több ízben is statáriumot rendeltek el, s fegyveres erővel oszlattak fel egyes civil és katonai szervezeteket.”

Szekfű leírásának másik jellegzetessége a kisgazdapárt 1919 utáni szerepének erős mellőzése. Persze, teljesen nem hallgathatta el a kisgazdák előretörését, sőt – az új rezsím szociális érdemeit kiemelendő – az agrárkérdés megoldását erősen megszíve adta elő: „A kisgazdapárt kívánságára, az angol Small Holdings Act-hoz hasonló törvényt hoztak, amely minden mezőgazdasági munkás számára lehetővé tette, hogy legfeljebb 10 hold földet kapjon.” Másutt – találóan mutatva rá egy lényeges változásra, más mozzanatokat viszont, pl. a szociáldemokrata párt választási bojkottját elhallgatva – így írt: „A politikai pártok közti viszony jelentősen megváltozott a bolsevizmus következtében. A régi pártokat közjogi felfogásuk különböztette meg egymástól; helyükön most új pártok keletkeztek, melyek a bolsevizmus vallás- és nemzetellenes törekvései ellenében keresztény-nemzeti programmal léptek fel, hogy lehetetlenné tegyék a kommunista idők visszatérését. Az 1920. januári választásokon, melyeket – először Magyarország történetében – az általános és titkos választójog alapján tartottak, hat demokratán kívül kizárólag a polgári keresztény-nemzeti és paraszti kisgazda pártok képviselőit választották

be a nemzetgyűlésbe.” Emellett Szekfű a közvélemény monarchista beállítottságát hangsúlyozta: „A Károlyi-féle köztársaság és a Tanácsköztársaság tapasztalatai után újra nyilvánvaló lett Magyarország hagyományos monarchista érzülete” – írta, s a Habsburg-ház visszaállításának elmaradását csupán a külső tényezők ellenállásának tulajdonította. A király-puccsok szűkszavú – és állásfoglalástól tartózkodó – leírása után, a cikk utolsó mondatja így hangzik: „A Teleki-kormány helyére 1921. április 15-én Bethlen István gróf keresztény-nemzeti-agrárius kormánya került.”²³ A jelek – nemcsak ez a szöveg, hanem korabeli publicisztikai írásai is – azt mutatják, hogy Szekfű 1921 elején – azt mondhatjuk, szinte Bethlennel egyidőben – vált „bethlenistává”; Nagyatádi megítélésében, pontosabban: a vele kapcsolatos politikában viszont inkább az Új Nemzedék kurzus-katolicizmusával értett egyet.²⁴

Érdemes végül megemlíteni, hogy Szekfű szövegével összevetve, összehatásában lényegesen eltérő szellemű Zolnai Béla összefoglalója a magyar irodalom 1910–1920 közötti történetéről.²⁵ Noha nem fukarkodik az új irodalom forradalmi, pacifista és dekadens beállítottságát – meglehetősen külsődlegesen, szinte kényszeredéften – elítélő jelzőkkel, Zolnai Béla írásából egyértelműen a magyar irodalmi megújulás jelentőségének elismerése cseng ki. Jellemző erre, hogy cikkében a konzervatív irodalomról mindössze 25 kis sort olvashatunk. Zolnai cikkét e szavakkal indítja: „1908-ban végleg világossá vált a fiatalabb és az idősebb írónemzedék útjának elválására . . .” Az új szellem „legteljesebb kifejezését” a lírai költészetben kapta, mely „Ady Endre (1877–1919) verseiben érte el a legmagasabb fokot”. Ady méltatása (és persze a „romlás” irányába mutató élet-szemléletének rövid bírálata) után Babits méltatása következik: „Ady mellett a Nyugat folyóirathoz kapcsolódó másik legfontosabb író Babits Mihály, akinek költeményei nagy formai tökélyvel és megindító hatással fejezik ki a 20. századi civilizáció emberének öngyötrő szenvedését.” Az összefoglalóban említést nyer minden jelentős író Móríc Zsigmondtól Kaffka Margitig és Szomory Dezsőig, s Zolnai még arra is talál helyet, hogy – persze kritikusan, de az európai párhuzamokat hangsúlyozva – Kassákék irányzatát ismertesse, s elítélve annak forradalmiságát, kiemelve Kassák tehetségét.

*

Az Encyclopaedia Britannica 1922-es „új köteteinek” kiadásával nem szűnt meg Szekfű és az enciklopédia kapcsolata. De a húszas években egy sajátos és érdekes közjáték iktatódott be, amelyre érdemes felhívni a figyelmet. Az Encyclopaedia Britannica tizenharmadik kiadása 1926-ban ismét három pótkötetet tartalmazott. E pótkötetek feladata az enciklopédia újabb modernizálása volt, az első világháború kezdetétől az 1925-ig terjedő időszak alaposabb feldolgozása. A szerkesztők most már a konszolidált Európa szemszögéből kívánták bemutatni az előző zaklatott évtizedet. E kiadás meg-

²³ Szekfű 1922-es enciklopédia-cikkének idézett részleteit Kovács Mária fordította.

²⁴ Az Új Nemzedék 1921 tavaszától éles küzdelmet folytatott Bethlen ellen a Kisgazdapárt és Nagyatádi megítélésében, nem értve meg Bethlen taktikáját. – Hogy Szekfű 1921 szeptemberében felhagyott az Új Nemzedék aktív támogatásával, bizonyára azzal függött össze, hogy addigra már határozottan kialakult Bethlen politikája, s Szekfű mindjobban csatlakozott hozzá.

²⁵ I. h. 418–419.

lepetése, hogy a *Magyarország* címszó két szerző nevét jelzi: a terjedelmesebb politika-történeti rész szerzője Gróf Bethlen István volt; az ország gazdasági helyzetéről szóló kisebb, de eléggé részletes fejezeté pedig Sir W. M. A. Goode, aki 1920–21-ben a Jóváételi Bizottság ausztriai szekciójának elnöke, majd a magyar kormány mellé rendelt „nemhivatalos pénzügyi tanácsadó” tisztét töltötte be.²⁶

Bethlen István miniszterelnök szerzőségének előzményeiről az általunk ismert források semmit sem mondanak. Csupán két szempontot emelhetünk ki, amelyek Bethlen szerepvállalását magyarázzák. Az egyik bizonyára azzal a körülménnyel függött össze, hogy Bethlen nagyon is tudatában volt a hivatalos és nem hivatalos angol vezető körökkel való kapcsolat fontosságának; másfelől az angol konzervatív körök szimpátiája Bethlen és a magyar konzolidáció iránt talán a húszas évek közepétől volt a legerősebb. A másik személyes-politikai körülményt Masaryk példájában jelölhetjük meg: Bethlent minden bizonnyal erősen foglalkoztatta és követésre ösztönözte Masaryk részvétele az enciklopédia munkájában. Említettük, hogy az 1922-es kiadásban Masaryk írta a Csehszlovákiáról szóló cikk nagy részét, s Bethlen nyilván arról is tudott, hogy az elnök a készülő 1926-os kiadásban ugyancsak szerepet vállalt. (Ekkor azonban már csak a háború alatti cseh emigráció működését és Csehszlovákia megalakulásának történetét foglalta össze néhány hasábon.) A körülmények egyértelműen arra vallanak, hogy Bethlen maga szorgalmazta és szerezte meg (akkor talán már C. A. Macartney segítségével) a megbízást. Az 1926-ban megjelent, tizenhármas sorszámmal jelzett kiadás előszava külön is kiemelte sok vezető politikus aktív közreműködését. Az előszóban – érdekes módon – Masaryk és Bethlen egymás mellé került: „A kiadó és kollégái köszönetüket fejezik ki a barátoknak és segítőknek, akik száma az Atlanti-óceán két oldalán oly nagy, hogy lehetetlen mindnyájukat név szerint megemlíteni. . . Külön köszönet illeti elsősorban is azon államférfiakat és nemzeti vezetőket, akik személyesen vállaltak szerzői munkát – Csehszlovákia államelnökét, Masarykot; Bethlen grófot, Magyarország miniszterelnökét. . .” Rajtuk kívül az előszó még Észak-Írország és Újzéländ miniszterelnökének, Stresemann, Beneš, Vandervele külügyminisztereknek, és sok más, kevésbé jelentős államférfinak mond köszönetet. Érdemes megemlíteni, hogy a megdicsért közreműködők között szerepelt Ottlik György is; nyilván Bethlen javaslatára, ő volt az elkészült magyar szöveg lektora.²⁷

Az 1926-os 13. kiadás *Magyarország* c. cikkének nincs sok kiemelésre érdemes vonása. Az egész címszó jobban hasonlít egy népszövetségnek szóló beszámolóra, mint az 1917-től 1926-ig terjedő korszak történeti áttekintésére. W. Goode 5 hasábos fejezete az 1919 utáni magyar gazdaság és pénzügyek alakulását írja le Jeremiah Smith havi jelentései és a magyar statisztikai adatok alapján. A számokkal túlszűfolt összefoglaló lényege: a magyar gazdasági helyreállításnak és az állami pénzügyek egyensúlyba hozásának bemutatása, a bethleni rendszert támogató hangsúllyal.²⁸

²⁶ The Encyclopaedia Britannica. 13. Ed. 1926. The Three New Supplementary Volumes constitution with the Volumes of the Latest Standard Edition. New Vols. II. VIII. p.

²⁷ Uo., New Vols. I. Editorial Preface.

²⁸ W. Goode írta a Károlyi Mihályról szóló címszót is; visszaemlékezéseiben Károlyi külön megemlíti W. Goode tartzásait. (*Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül.* Bp., 1977. 178.) – W. Goode-ot, a jóváételi bizottság ausztriai elnökét Szekfű többször említi Új Nemzedékbeli cikkeiben, mint egy Ausztriának szóló kedvező segélyterv kidolgozóját, akinek javaslatát a főhatalmak vissza-

A Bethlen által írt *politikai történet*²⁹ a Monarchia összeomlásától a húszas évek közepéig foglalja össze a fejleményeket – Szekfű 1922-es szövegéhez képest nagyvonalúbb (és hibátlanabb) formában, inkább egy kormányzó miniszterelnök, mint egy történész szemszögéből. Így a háborús összeomlás és a forradalmak leírása csak a fő célkitűzés, az 1919 utáni konszolidáció részletesebb ábrázolásának mintegy a bevezetőjéül szolgál. A szöveget bizonyára nem személyesen Bethlen írta, a jelek szerint Szekfű, Ottlik György, a kormány gazdasági szakemberei, esetleg Gratz Gusztáv közreműködésével állították össze. De Bethlen instrukciói, sőt egy-két helyen közvetlen hatása is érződik a szövegen. Az összeállítás láthatóan elsősorban az angol közönségnek szólt, ezúttal még határozottabban ez a szempont szabta meg a forradalmak és az új „kibontakozás” leírását, azt, hogy mit hangsúlyozzanak és mit hagyjanak el az eseményekből. A szöveg azt sem mulasztja el, hogy a forradalmárrá lett gróf, Károlyi Mihály „süllyedését” lélektani oldalról is „megvilágítsa” – talán nem tévedünk, ha itt, egy akkor már sztereotip véleményt interpretálva, közvetlenül Bethlen személyes keze nyomára is gyanakszunk: „Ugyanaznap délután Tisza István grófot valószínűleg a katonatanács ügynökei meggyilkolták... Meggyilkolásának napját Károlyi hívei nemzeti ünneppé nyilvánították. Ugyanakkor Károlyi ellenfelei úgy látták, hogy legfélelmetesebb ellenségének eltűnésével, a miniszterelnök elveszítette kezdeményező erejét, s alig lett több, mint bábu Jászi, a radikális párt és a szocialisták kezében”. A Károlyi-rezsim „bűnei” közül a pacifizmus vádját persze az új szöveg is fenntartja, de az 1922-es Szekfű-féle szöveghez képest mérsékeltabb formában. A hangsúly most a belső anarchiára esik. A leírás a fehérterrortól alig tesz említést, egy szót sem ejt a választójog 1922-es szűkítéséről, annál inkább arról, hogy a választások eredményeként erős kormány alakulhatott, de „ugyanakkor erős volt az ellenzék, amely liberálisokból, demokratákból, Kossuth-pártiakból (függetlenségiek), 24 szocialistából és 20 semlegesből állott”. Viszonylag részletesen tárgyalja és elítéli az 1919 utáni Habsburg-restaurációs kísérleteket, s kiemeli a belső rend és a polgárjogok helyreállítását az anarchia hosszú korszaka után: „A fő cél a konszolidáció biztosítása volt. A szélsőséges indulatok kora lejárt, az arany középut politikája kedvező eredményekkel kecsegtetett.” Röviden, de hangsúlyosan tárgyalja a földreformot, s arra is gondot fordít, hogy Nagyatádi Szabó István pozitív méltatást kapjon: „A földreform kérdése elválaszthatatlanul összefonódott a volt földművelésügyi miniszter, Nagyatádi Szabó István nevével.” A cikk terjedelmes befejező részében Bethlen a gazdasági élet, az állami költségvetés, a jótételi ügyek stb. alakulását részletezi. Végül érdemes megemlíteni, hogy a cikket záró bibliográfia – Szekfű 1922-es bibliográfiájához hasonlóan – kétségtelenül tárgyilagosságra törekszik. A következő műveket sorolja fel: Szekfű *Der Staat Ungarn*-ját, Andrássy Gyula 1920-ban megjelent *Diplomácia és világháború* c. könyvét, Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikai problémái*-t, a genfi Inter-Labour Office 1921-es kiadványát: *Trade Union Conditions in Hungary*, Macartney: *Five Years of European Chaos*-át, sőt Károlyi Mihály és Jászi Oszkár memoárjait is.

utasították. (Szekfű Gyula: Tud-e a népszövetség segíteni Ausztrián? Új Nemzedék, 1921. május 1.; Uő.: Ausztria talpraállítás. Uo., 1921. febr. 20.) – Az Enciklopédia 14. kiadásában W. Goode írta a Bethlen Istvánról szóló címszót.

²⁹I. h. 390–396.

Az 1926-os közjáték után csakhamar újra Szekfű vette át Bethlen István szerepét az Encyclopaedia Britannica-nál. A szerkesztők 1929-re az enciklopédia teljesen új kiadását készítették elő; ennek keretében kérte fel akkor már C. A. Macartney Szekfűt a közreműködésre. 1927 szeptemberi levelében Macartney utal bécsi találkozásukra, s arra, hogy jelenleg az Encyclopaedia Britannica szerkesztőjeként dolgozik. Szekfű feladata volna az 1867–1927 közötti modern Magyarországról szóló cikk elkészítése. Kéri, hogy a cikket német nyelven küldje el 1928 február végéig a címére („nur, bitte, nicht magyarisch!”); Ausztriáról és az Össz-Monarchiáról prof. Pribram, a délszlávokról Seton Watson ír. Noha a honorárium nem magas, a munka fontos – írja Macartney. „A korábbi kiadások cikkeit prof. Alison Phillips (1910-ig) és Bethlen gróf készítették. Az első mára már elavult, a másik inkább államférfiúi, mint történeti szempontból fogta föl tárgyát: most az egészet össze akarjuk foglalni. Az E. B. (14. kiadás) 1929-ben jelenik meg.”³⁰

Az 1929–1932 között megjelent teljesen új, 14. kiadás *Magyar nyelv, Magyar irodalom és Magyarország* címszavai, amelyek szövege az enciklopédiában a második világháború végéig lényegében változatlan maradt, angol és magyar szerzők közös munkája. A magyar nyelvről Tolnai Vilmos pécsi egyetemi tanár, a magyar irodalom teljes történetéről Zolnai Béla írt, mindketten többé-kevésbé szoros kapcsolatban álltak Szekfűvel. Magyarország földrajzát, népességét és közoktatását W. S. Lewis,³¹ illetve W. Goode ismertette, s W. Goode írta a gazdaságról és a pénzügyekről szóló fejezetet is. A *Magyarország története* c. terjedelmes cikknek három szerzője volt. A kezdetektől a mohácsi vészig terjedő korszak történetét – néhány vaskos hibával fűszerezve szövegét – C. A. Macartney írta. A mohácsi csatavesztéstől a kiegyezésig terjedő áttekintést egy anonim, magát X-szel jegyző szerző készítette. Nem ismerve az Encyclopaedia Britannica belső iratait, egy ideig csak bizonytalan következtetésekig merészkedhettünk annak megállapítására, hogy ki rejtőzhetett az X mögött. A szövegből mindenesetre egyértelműen kiderült, hogy X nem lehetett magyar történész – a szövegben olyan hibák találhatók, amelyeket komoly magyar történész nem követhetett el (pl. a cikk írója Széchenyi Istvánt 1848-ban belügyminiszterré teszi; szerinte az 1861-es országgyűlést Pozsonyban tartották stb.) Az összefoglalóban némely jel, elsősorban Jellasics – egyébként teljesen indokolatlan – kiemelése és tevékenységének feltűnő részletezése arra utalt, hogy esetleg a szerző délszláv-horvát érdeklődésű lehetett. Az így elsőnek felmerülő nevet, Seton Watsonét azonban mindjárt elvethettük, mert a szöveg – mely tárgyilagos hangnemben íródott, a magyar nemzetiségi politikát alig bírálja, s egyébként sem tükrözi Seton Watson felfogását – az ő szerzőségét semmiben sem támasztja alá. Felmerült a Szekfűvel baráti kapcsolatban álló Sufflay Milán szerzőségének gondolata, aki néhány „feltételnek” megfelel (horvát nemzetiség, magyarbarátság, indok az anonimitásra), de ő szintén kizárható a szerzők sorából: Sufflay sokkal jobban ismerte, tudományos színvonalon, a magyar történelmet, semhogy az említett hibákat elkövette volna. Megmaradt tehát ama feltevés, hogy a cikk e részét egy olyan – valószínűleg angol – szerző írta, akinek nem voltak előítéletei a magyarokkal szemben, eléggé jól ismerte – másodkézből – a magyar történelmet, de valamilyen, egyelőre ismeretlen okból nevét nem kívánta közölni. Végül is a segítségül hívott Jeszenszky Géza, a magyar–angol kapcsolatok kitűnő

³⁰ C. A. Macartney–Szekfű Gyulához, 1927. szept. 23. Egyetemi Kvtár K. 628.

³¹ W. S. Lewis az exeteri egyetem földrajz professzora volt.

szakértője kiderítette, hogy az anonim szerző szövege nem más, mint *Wickham Steed* 1911-es enciklopédia-szövegének rövidített és módosított változata; Steed írta a 11. kiadásban az *Osztrák–Magyar Monarchia története* címszó újbbrkori részét. Wickham Steed újságíró, mint ismeretes, hosszú időn át a *Times* bécsi tudósítója volt,³² s így ismerte meg a Monarchia és Magyarország történetét. Hogy az 1929-es enciklopédia-kiadásban miért X-szel jelölte – illetve jelölték – cikkét, eléggé kézenfekvő. Steedet, Seton Watson mellett, nem alaptalanul tartották 1918 előtt a másik „magyarfaló” angol újságíró-történésznek: közismert volt csehszlovák- és délszláv-barátságáról; a magyar nemzetiségi politikát mindig élesen elítélte. S noha – akárcsak Seton Watson – 1919 után több vonatkozásban módosította korábbi véleményét, az 1929-es kiadásban található szövegváltoztatások túl radikálisak az ő régi álláspontjához képest; a módosítások minden bizonnyal nem tőle, hanem a bethleni rendszert támogató, a régi magyar nemzetiségi politikát is sokkal megértőbben kezelő C. A. Macartneytől, az egész címszó szerkesztőjétől származtak. Akár így volt (ami a legvalószínűbb), akár maga Steed végezte el a módosításokat, az új szöveg szerzőségét Steed nyíltan nem kívánta vállalni.

Az 1867-től 1927-ig terjedő részt Szekfű írta. Az enciklopédiának ez a kiadása könyvtárainkban sok helyütt még ma is közkezen forog, mégis érdemes, ha röviden is, elidőzni Szekfű cikkénél. Ez az írás lényegesen más hangú, és részben más szellemű is, mint az 1922-es címszó. Persze, közben lejajlott a konszolidáció, s a Bethlen-rezsim legjobb napjait élte. Szekfű célja természetesen most is az angol és általában a nyugati közvélemény informálása volt. A változásokat mégsem tulajdoníthatjuk pusztán a hely és az idő hatásának. Több jel arra mutat, hogy 1927-re Szekfű bizonyos fokig belsőleg is túljutott a húszas évek elején vallott felfogásán. A cikk mindenekelőtt műfajában tér el az 1922-estől: itt valóban a konkrét, tényyszerű és túlnyomórészt pontos információs anyag uralkodik. Az olvasó nagyon tömör, de jó képet kap a kiegyezésről és a dualista rendszer fő vonásairól. Bár világosan kiderül, hogy a szerző a 67-es platformon áll, s nem ért egyet a függetlenségi ellenzék politikájával, az íráson végigvonul az Ausztriával szembeni nemzeti érdekek jogosságának a hangsúlyozása; a nemzeti érdekekért folyó politikai és gazdasági harcokat – legalábbis tartalmukban – mint indokolt törekvéseket mutatja be. Noha Szekfű sok, akkorra már véglegesen megrögződött gondolata is megtalálható a szövegben (a katolikus néppárt szerepének és tömegbefolyásának túlbecsülése, a forradalmak éles elutasítása stb.), most már lényegében nem tesz különbséget az 1918 előtti kormánypárt liberális-függetlenségi és jobboldali ellenzéke között, az utóbbi javára. A hangsúlyt sokkal inkább a polgári erők és a polgári fejlődés irányába mutató tendenciák jelzésére helyezi. A forradalmakhoz vezető utat is elsősorban a nemzetközi és belső viszonyok (köztük a demokratikus jogok leszűkítése) szinte elkerülhetetlen folyamányának tartja, s nem egyszerűen a függetlenségi liberalizmus vagy a radikalizmus káros tevékeny-

³² Henry Wickham Steed (1871–1956) angol újságíró 1896-tól a *Times* berlini, majd római, végül 1902 és 1913 között bécsi tudósítója volt. 1913-ban jelent meg *The Habsburgh Monarchy* c. műve, mely kritikus hangnemben foglalkozott a Monarchia belső viszonyaival. 1913-tól a *Times* külpolitikai szerkesztője. 1918-ban egyik előkészítője volt a Monarchia elnyomott népei részvételével rendezett Római Kongresszusnak. 1924-ben közzétett *Through Thirty Years* c. könyvében 1892–1922 közötti tapasztalatait írta meg az európai politikai életről. – Az *Encyclopaedia Britannica* 14. kiadásában ő írta a „Propaganda” c. címszót is.

ségének. A viszonylag részletesen tárgyalt nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban Szekfű most elsősorban a feloldhatatlan ellentmondásokat hangsúlyozza, azt a felfogást sugallva, hogy az akkori körülmények között a nemzetiségek elszakadása elkerülhetetlen volt. Arról per-sze most is olvashatunk, hogy Károlyi Mihály a függetlenségi pártot a szélsőségek felé ve-zette vagy hogy a súlyosbodó szociális és nemzetiségi ellentéteket a radikálisok és szocia-listák saját céljaikra használták ki, mégis figyelemre méltó, hogy a Károlyi vezette forrada-lomról most túlnyomórészt csak ténymegállapításokat olvashatunk, a szerző tartózkodik az elítélő aktuálpolitikai kitételektől; leírása előterében a polgári pártok és tényezők tehetetlensége áll. Az 1919 augusztusa utáni időszak tárgyalásánál Szekfű természetesen az ellenforradalom mérsékelt-konzolidációs irányzatát emeli ki, s a korábbinál sokkal nagyobb súlyt helyez a Bethlen-kormánynak a szélsőjobbboldali-nacionalista erők elleni fellépésére; a kisantant-államokhoz való közeledés fontosságát és bonyolultságát hangoztatja („A legnagyobb nehézségek a kisantant-államokhoz fűződő kapcsolatok szívélyesebbé tételénél jelentkeztek; ez országok elsődleges célja a trianoni békeszerződés döntéseinek fenntartása volt, míg a magyar közvélemény a béke revízióját követelte: a szerződés sok magyar többségű területet ítélte Magyarország szomszédainak, ezek azonban nem nyújtottak megfelelő védelmet a kisebbségeknek”), s pontosan regisztrálja a Bethlen-kormány nemzetközi szerződéseit, a magyar állam beilleszkedését az akkori Európába.

E kiadással, amely – mint már utaltunk reá – a második világháború végéig lényegében változatlan formában maradt érvényben, lezárult Szekfű közreműködése az Encyclopaedia Britannica munkájában, de lezárult az enciklopédia egész „magyar korszaka” is – a második világháború után már C. A. Macartney foglalkozott benne Magyarország történetével.